

Srpski list (glas) o hrvatskoj politici u banskoj Hrvatskoj 80-ih godina 19. stoljeća

TIHOMIR RAJČIĆ

Split, Republika Hrvatska

U ovom radu autor analizira stav *Srpskog lista (glasa)* glasila Srpske stranke u austrijskoj Dalmaciji prema najistaknutijim političkim snagama u banskoj Hrvatskoj. U tom smislu autor zapaža da se *Srpski list (glas)* najviše bavi banom Khuenom i njegovom mađaronskom politikom, prema kojoj ima pozitivan stav. S druge strane J. J. Strossmayeru i Stranci prava glasilo Srpske stranke posvećuje znatno manje pozornosti i o njima donosi isključivo negativna gledišta. Razlog takvom držanju *Srpskog lista (glasa)*, autor vidi u interesima Srpske stranke, koja je Khuenovu politiku pragmatičnih ustupaka Srbima priželjkivala i u Dalmaciji.

Ključne riječi: Srpski glas, Dalmacija, Hrvatska, Srbi, Hrvati, Austro-Ugarska Monarhija

Uvod

Iako su neke od ciljeva srpskog političkog pokreta u austrijskoj Dalmaciji već ranije zastupali *Srpsko dalmatinski magazin* i *Zemljak*, tek je pojava *Srpskog lista (glasa)* 1880. donijela politička glasila koja su te ciljeve promicalo otvoreno i sustavno. Prvi broj *Srpskog lista*, koji je ujedno bio i glasilo tada osnovane Srpske stranke, izašao je 14. siječnja 1880. List je čitavo vrijeme svog postojanja, do kraja 1904., izlazio u Zadru. Tiskan je ćirilicom, a neki su članci tiskani i latinicom. Od 1888. je, zbog zabrane, izlazio pod naslovom *Srpski glas*. Usprkos pokušajima da se izlaženje učini učestalijim¹, *Srpski list (glas)* je izlazio jednom tjedno, na četiri stranice velikog formata. U razdoblju u kojem je ovdje riječ uređivao ga je Sava Bjelanović, njegov prvi i najistaknutiji urednik.

Srpski list (glas) je od početka svog izlaženja sustavno zastupao program Srpske stranke.² Prve točke tog programa, koja poziva na "obranu srpstva", *Srpski list (glas)* se ustrajno držao ističući je kao svoj najvažniji zadatak.

¹ Tihomir RAJČIĆ, "Neka zapažanja o društvenoj osnovici srpskog nacionalizma u Dalmaciji", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 39, 1997., 258.-259.

² "Naš program", *Srpski list*, br. 1/1880.

Rezultat je bio vrlo oštra polemičnost prema Hrvatima i hrvatskoj politici kojoj se pripisivalo "hrvaćenje" Srba. Na to se javlja i težnja za "buđenjem i njegovanjem srpske nacionalne svijesti", što je rezultiralo čestim pokušajima "buđenja" te svijesti u nekim etnički posve hrvatskim sredinama, što je opet vodilo u beskrajne polemike s hrvatskim tiskom o etničkom karakteru pojedinih dijelova Dalmacije, ali i pokrajine u cjelini. Za program Srpske stranke posebno je karakteristična točka u kojoj se ona obvezuje da će "braniti slobodu savjesti i poštovati vjerska ispovijedanja", čime se stranka željela deklarirati sljedbenicom duha europskog liberalizma. Ipak treba primijetiti da se ova točka više naslanjala na V. S. Karadžića odnosno njegove vjersko-nacionalne i jezične postavke o "Srbima triju vjera" te o srpskoj pripadnosti svih štokavaca.³ Zahtjev za "sticanjem narodne i političke važnosti" Srba u Dalmaciji značio je zapravo naglašavanje političke samostalnosti srpskog političkog pokreta od Narodne stranke, u sklopu koje je do 1880. bio. Ovo je također i najava političke suradnje s "autonomašima" s kojima ih je povezivalo nastojanje oko očuvanja i afirmacije posebne srpske, odnosno talijanske nacije te zajedničko protivljenje sjedinjenju Dalmacije s banskim Hrvatskom.⁴ Zahtjev za "slobodom u narodnom i državnom pogledu" na neizravan način naglašava potrebu svesrpskog državnog ujedinjenja kao jedinom čvrstom jamstvu za očuvanje i nesmetan razvoj srpske nacije.⁵ U skladu s tim *Srpski list (glas)* je ustrajno promovirao srpsku državnu ideju, nastojeći takvu ideju Hrvatima osporiti. Na kraju treba spomenuti da se Srpska stranka u svom programu zalagala za hrvatsko-srpsku "slogu" u Dalmaciji, ali po principu "svakom svoje". Budući da je *Srpski list (glas)* od samog početka bio vrlo polemičan, o pomirbi nije moglo biti riječi. "Sloga" je mogla biti uspostavljena samo pod srpskim uvjetima. Isticanje

³ Stoga u ovoj točki treba vidjeti nastojanje da se za srpstvo pridobiju i katolici, koji su u Dalmaciji činili većinu stanovništva. Tu je ideju već 40-ih godina XIX. stoljeća zastupao Đorđe Nikolajević u *Srpsko dalmatinskom magazinu*, a može ju se naći i u korpusu ideja koje je u Dalmaciji širila Ujedinjena omladina srpska. Voda Srpske stranke Sava Bjelanović ovu je ideju zastupao još početkom 70-ih godina XIX. stoljeća, a 80-ih je ističe kao jednu od najvažijih sastavnica ideologije srpskog nacionalnog pokreta u Dalmaciji. Branka PRPA-JOVANOVIĆ, *Srpsko dalmatinski magazin 1836.-1848.*, Split 1988., 5., 8., 54., 55., 71.-73., 90.; Simo MATAVULJ, *Bilješke jednog pisca*, Beograd, Novi Sad 1962., 37., 45.-47.; Jovan SKERLIĆ, *Omladina i njena književnost (1848-1871)*, Beograd 1966., 261.-263.; Rade PETROVIĆ, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX. stoljeću*, Sarajevo, Zagreb 1982., 246.-247.; Savo BJELANOVIĆ, *Don Miho na braniku*, Zadar 1882., 9., 50.-51, 93., 96.-97.

⁴ T. RAJČIĆ, "Odnos Srpskog lista (glasa) prema autonomašima u Dalmaciji 80-ih godina XIX. stoljeća", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 43/2001., 382.

⁵ Slične je zahtjeve moguće naći i ranije. To se ponajprije odnosi na agenta srpske vlade Bogoljuba Petranovića koji 1869., također u zavijenom i alegoričnom obliku, naglašava potrebu širenja srpske državne i nacionalne misli u Dalmaciji. Dvije godine kasnije, 1871., Stefan Mitov Ljubiša, tada jedan od vodećih ljudi dalmatinske Narodne stranke, ali i agent srbijanske vlade, iznosi ideju o "krovu za sve Srbe". U tom smislu ni gledišta Srpske stranke u Dalmaciji nisu odskakala od stajališta koja je zastupao srpski nacionalni pokret općenito. "Srpskim zemljama", uz Srbiju i Crnu Goru smatrale su se Bosna i Hercegovina, Makedonija, Kosovo, Slavonija, Dalmacija te Vojna krajina. Rade PETROVIĆ, n. dj., 244.; Vojislav VUČKOVIĆ, "Politička akcija Srbije južnoslavenskim pokrajinama Habsburške Monarhije 1859. - 1874.", *Zbornik za istoriju jezika i književnosti srpskog naroda*, I. odjeljak, knjiga XXVII, Beograd 1965., 395., 453.; MATO ARTUKOVIĆ, *Ideologija Srpsko-hrvatskih sporova*, Zagreb 1991., 168.-207.

gesla “svakom svoje” u tom smislu značilo je traženje podjele austrijske Dalmacije uzduž etničkih linija, što u multietničkoj državi Habsburgovaca nije bila nikakva novost.⁶ U tom smislu Srpska stranka u Dalmaciji izlazila je s različitim prijedlozima. Posebno je zanimljiv prijedlog Save Bjelanovića da se Austro-Ugarska preuredi po modelu Švicarske. U tom slučaju bi u sklopu Monarhije trebala biti stvorena posebna srpska jedinica koja bi obuhvaćala i pojedine “srpske” dijelove tadašnje Dalmacije.⁷

Slijedeći taj i takav program, za koji se može reći da je bio velikosrpski,⁸ *Srpski list (glas)* je 80-ih godina XIX. stoljeća najviše pozornosti posvećivao Hrvatima, kako u tadašnjoj Dalmaciji tako i izvan nje. Ovaj se odnos prelamao kroz stajalište Srpske stranke prema hrvatskoj naciji općenito, kroz njezin odnos prema hrvatskoj politici odnosno prema najvažnijim hrvatskim strankama i političarima, te kroz neke značajne političke probleme odnosno političke epizode. Tu je ponajprije riječ o polemikama oko nacionalne pripadnosti Dubrovnika, Boke kotorske te Bosne i Hercegovine, a zatim i o pokušaju sporazuma Narodne stranke i Srpske stranke 1888., te o izmjeni programa i imena Narodne (hrvatske) stranke 1889.

⁶ Najpoznatiji je svakako neuspjeli pokušaj podjele čeških zemalja po jezično-etničkom ključu, između Čeha i Nijemaca iz 1890. Robert A. KANN, *A History of the Habsburg Empire*, Los Angeles, London, 359.-360., 440.; R. A. KANN, Z. DAVID, *The Peoples of the Eastern Habsburg Lands, 1526-1918*, University of Washington Press, 1984., 306.-307.

⁷ Treba svakako uočiti sličnost ovog prijedloga s nastojanjem Blagoveštanskog sabora 1861. da na području Habsburške monarhije stvori teritorij na kojem bi Srbi bili “politički narod” te sa zahtjevima Svetozara Miletića i *Zastave*, o etničkom razgraničenju u Hrvatskoj. Mirjana GROSS, Agneza SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Zagreb 1992., 153. Iako uvijek nije jasno koje dijelove Dalmacije *Srpski list (glas)* smatra “srpskim”, generalno bi se moglo reći da, ako se “srpskom” nije smatrala čitava pokrajina, je riječ najmanje o sjevernodalmatinskom zaleđu, Dubrovniku te o Boki. “Što će vlada”, *Srpski list*, 17/1885. “Podlistak”, *Srpski list* 46/1884.

⁸ Iako ovaj pojam u znanosti još uvijek nije dovoljno sustavno elaboriran i u skladu s tim općenito prihvaćen, njegov je sadržaj moguće odrediti kao nastojanje da se povećanjem srpskog etničkog i državnog prostora stvori srpska država koja bi dominirala na jugoistoku Europe. Kad su u pitanju hrvatske zemlje može se reći da su velikosrpstvo zastupali svi oni među Srbima koji su negirali postojanje hrvatske nacije i države (hrvatskog državnog prava) ili su nastojali da se one traženjem etničkog razgraničenja, različitim oblicima srpske autonomije odnosno paritetnom hrvatsko-srpskom podjelom hrvatskog državnog prava reduciraju. Sve to trebalo je rezultirati izdvajanjem Dalmacije (cijele ili nekih njenih djelova), Slavonije, Srijema i Vojne krajine iz hrvatskog etničkog i državnog prostora. Pri tome korištene su različite, često oprečne, povijesne, etnografske, jezikoslovne i političke interpretacije koje su, ovisno o okolnostima, trebale dokazati ugroženost odnosno snagu srpskog naroda i potkrijepiti tezu da Srbija treba obuhvatiti sva “srpska” područja. Tereza GANZA-ARAS, “Dalmacija između talijanske iredente i velikosrpstva”, *Međunarodni znanstveni skup Jugoistočna Europa 1918.-1995.*, Zagreb 1996., 27.-29., 31.; Mirko VALENTIĆ, “Prva programska formulacija velikosrpske ideje”, Radovan PAVIĆ, “Velika Srbija od 184.4 do 1990./91. godine”, u: *Izvori velikosrpske agresije*, Zagreb 1991.; M. VALENTIĆ, “Konceptija Garašaninova “Načertanija” (1844)”, *Historijski pregled*, 7 (2)/1963., 133.-134.; Nikša STANČIĆ, “O nekim problemima iz povijesti Hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji i srpsko-hrvatski odnosi, napose o Mihovilu Pavlinoviću i Svetozaru Miletiću”, *Časopis za suvremenu povijest*, br.2/1975., 178., 186.-187.; ISTI, “Problem “Načertanija””, *Historijski zbornik*, 21-22/1968.-1969., 195.-196.; M. ARTUKOVIĆ, *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)*, Slavonski Brod 2001., 98., 113., 157., 285., 318., 320., 323.-324., 336.; Stanko ŽULJIĆ, *Srpski etnos i velikosrpstvo*, Zagreb 1997., 7., 14., 43.-44., 73., 186.-187., 224., 226., 228., 242., 306.

U ovom će radu biti prikazano stajalište *Srpskog lista (glasa)* prema banu Khuenu, J. J. Strossmayeru i Stranci prava, koji su 80-ih godina XIX. stoljeća predstavljali najvažnije političke snage u banskoj Hrvatskoj.

Ostali će problemi biti obrađeni posebno.

U skladu s tim istraživačko pitanje će glasiti: Kakvo je bilo stajalište Srpske stranke u austrijskoj Dalmaciji prema hrvatskoj politici, odnosno prema najistaknutijim političkim političkim snagama u banskoj Hrvatskoj?

Ova temi u historiografiji do sada nije sustavno obrađena. Ipak, istraživanja u kojima je prikazan razvoj srpskog nacionalnog pokreta u banskoj Hrvatskoj u Khuenova doba poslužila su kao koristan poticaj. Riječ je ponajprije o knjigama Mate Artukovića *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova* i *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)*, koje usprkos tome što se ponajviše bave opozicijskom strujom u politici Srba u banskoj Hrvatskoj, donose podatke o tzv. "Khuenovim Srbima", dajući tako koristan prikaz Khuenove vladavine u kontekstu hrvatsko-srpskih odnosa. Slično se može reći i za spoznaje do kojih je došla Natalija Rumenjak.⁹

Izvori, s druge strane, omogućavaju bolji uvid u ovu problematiku. Uz *Srpski list (glas)* i *Brzopisnih izvješća Dalmatinskog sabora*, korišten je spis Save Bjelanovića *Don Miho na braniku* te *Narodni list*, glasilo Narodne stranke u Dalmaciji.

Srpski list (glas) o Khuenu Héderváryju

Postavši ban nakon velikih narodnih nemira 1883. Khuen je je kao eksponent ugarske vlade u banskoj Hrvatskoj provodio njezinu politiku mađarizacije svih zemalja pod krunom sv. Stjepana. U tu svrhu htio je oslabiti hrvatsku nagodbenu autonomiju te, na duže staze, bansku Hrvatsku denacionalizirati i spustiti na razinu mađarskih županija. U postizanju svog cilja vješto se koristio tipičnim metodama političke manipulacije Tiszine Liberalne stranke (u kojoj je bio jedan od najutjecajnijih članova), a koja je 1875.-1890. vladala u Ugarskoj. Izbornim manipulacijama, administrativnim pritiscima, podmićivanjem, prijetnjama, nastojanjem da oslabi gospodarske i političke snage koje bi mogle biti činilac nacionalnog otpora, Khuen je stvarao svoj pseudoparlamentarni sustav s pomoću kojeg je vladao banskom Hrvatskom sve do 1903. Oslonac nalazi u Narodnoj stranci koju je pretvorio u svoje poslušno oruđe i preko koje uspijeva, izravno ili neizravno, kontrolirati cjelokupni politički, društveni i gospodarski život. Khuen je također uspio pridobiti i predstavnike Srba u banskoj Hrvatskoj (Srpski klub u sklopu Narodne stranke), te spriječiti aktivnu borbu za sjedinjenje Dalmacije.¹⁰ U tom smislu treba imati na umu spoj mađarskih i srpskih interesa. Khuen je u nedostatku brojnijeg mađarskog pučanstva našao oslonac u srpskoj zajednici,

⁹ Natalija RUMENJAK, "Nacionalna ideologija listova *Obzor* i *Srbobran* (1901.-1902.)", *Povijesni prilozi*, 14, 1995., 209.-257.; ISTA, "Nacionalni stereotipi u zagrebačkoj javnosti u početku XX. stoljeća - *Obzor* i *Srbobran*", *Povijesni prilozi*, 15, 1996., 151.-187.

¹⁰ J. ŠIDAK, M. GROSS, I. KARAMAN, D. ŠEPIĆ, *Povijest hrvatskog naroda 1860-1914*, Zagreb 1968., 121.-124.; R. A. KANN, Z. V. DAVID, n. dj., 354.-355., 400.

što joj je donijelo specifičan položaj u banskoj Hrvatskoj. Lojalnost srpske elite režimu bila je prirodna zbog činjenice da je Srbija tada bila poluzavisna država u interesnoj sferi Austro-Ugarske. Oporbena Srpska samostalna stranka i njezino glasilo *Srbobran*, dijelom zbog cenzure a dijelom zbog svoje ideologije, polemičku oštricu okretali su prema Hrvatima što je također pogodovalo Khuenovoj politici.¹¹

Srpski list (glas) o banu Khuenu i politici koju je on u banskoj Hrvatskoj vodio uglavnom donosi pozitivna mišljenja. Na narodni pokret u banskoj Hrvatskoj 1883., koji je prethodio Khuenovu dolasku, *Srpski list* se osvrće vrlo suzdržano. Kaže da je tu riječ o nemirima čiji je “postanak mutan” te da hrvatske stranke na narodnoj nevolji pokušavaju stvoriti politički kapital. Stoga Srbima u banskoj Hrvatskoj predlaže da iz postojeće situacije nastoje izvući što više. Najavljujući Khuenovo stupanje na banski stolac u prosincu 1883., *Srpski list* ispravno uočava da će Khuen kao ban biti “produžena ruka” vlade u Budimpešti, a ne branilac hrvatske državno-pravne autonomije.¹²

Iako se isprva zalaže za samostalnu struju u srpskoj politici u banskoj Hrvatskoj,¹³ *Srpski list* s vremenom počinje podržavati oportunističku provladinu politiku koju je 1880-ih provodio Srpski klub u sklopu Khuenove Narodne stranke, ali i srpski političari u južnoj Ugarskoj. Oportunističko stajalište srpskih političara opravdava potrebom da se Srbi pobrinu za svoje posebne interese, koje nisu uspjeli obraniti opozicijskom politikom prema ugarskoj vladi i potporu očuvanju državno-pravne autonomije banske Hrvatske. *Srpski list* smatra da će ova politika donijeti koristi jer Mađari trebaju Srbe zbog lakšeg otpora Beču, zbog lakše kontrole Hrvata te zbog Istočnog pitanja.¹⁴ Stoga *Srpski list (glas)* od samog početka ističe postojanje jasnog političkog interesa koji Srbe veže uz Khuena. Značenje Srpskog kluba u sklopu Khuenove Narodne stranke vidi se u činjenici da bez potpore Srba Khuen ne može vladati u banskoj Hrvatskoj. Stoga smatra da treba ostvariti njihove težnje.¹⁵

“Ne možemo smatrati današnji zajednički rad srpskih poslanika na zagrebačkom saboru sa Hrvatskom narodnom strankom kao izljev sloge Srba i Hrvata, nego kao političku nuždu ili razlog gdje su Srbi kao manjina u Hrvatskoj priključili se jednoj hrvatskoj po srpstvo najpočudnijoj stranci, te pojačavaju istu i djelajući s njome iz toga ispomaganja izvlače za svoj narod kamen po kamen za palaču zgrade opstanka i u budućem životu i skrovišta za srpstvo”, piše *Srpski list*.¹⁶ U tom smislu posebno je zanimljivo spomenuti da glasilo srpske stranke u Dalmaciji u Khuenu vidi “apostola praktične sloge” između Hrvata i Srba jer su, tvrde, Hrvati nakon njegova dolaska postali

¹¹ N. RUMENJAK, “Nacionalni stereotipi”, 156.-157.

¹² “Računi”, *Srpski list*, 37/1883.; “Pisma iz Hrvatske”, *Srpski list*, 41/1883.

¹³ “Izbori u Krajini”, *Srpski list*, 4/1883.; “Izbori u Ugarskoj”, *Srpski list*, 10/1884.

¹⁴ “Srpski sastanak u Ugarskoj”, “Sastanak srpskih prvaka u Budimpešti”, *Srpski list*, 12, 13/1884.; “Novi program Ugarskih Srba sa hrvatskog gledišta”, *Srpski list*, 19/1884.; “Nova godina”, *Srpski list*, 1/1885.

¹⁵ “Poslije izbora”, *Srpski list*, 38/1884.

¹⁶ “Srbi i Hrvati”, *Srpski list*, 14/1888.

“tolerantniji”. “Po dolasku bana Khuena odnošaji su se stali mijenjati. Stvoren je zakon koji priznaje ime srpsko i ćirilicu u uredima, sad se mijenja školski zakon po pravednijim željama srpskih zastupnika. U stvari, sloga između Srba i Hrvata u Zagrebu postignuta je na djelu, srpski zastupnici i zastupnici Hrvatske narodne stranke (vladine) slažu se vrlo lijepo da bi se svakom pjesniku sloge moralo topiti srce od miline.”¹⁷ Ovakvo stajalište sasvim je u skladu s Khuenovom nevjericom u mogućnost “idelane sloge” između Hrvata i Srba i njegovim inzistiranjem na “triježnom” političkom pokušaju uspostavljanja narodno-kulturnog jedinstva.¹⁸ Svojim stajalištima Srpska je stranka u Dalmaciji podržavala službenu političku dogmu Khuenove Narodne stranke da je upravo ona uspostavila slogu između Hrvata i Srba, bez obzira na to što je stvarni cilj Khuenove politike “divide et impera” upravo suprotan. Naime, Khuenov pseudoustavni sustav svojom cenzorskom taktikom oporbene novinama nije dopuštao kritiku režima, ali ih je ostavljao na miru u međusobnim svađama, osobito na hrvatsko-srpskoj relaciji.¹⁹ Dodirnu točku s Khuenom *Srpski list* nalazi i u protivljenju sjedinjenju Dalmacije i banske Hrvatske, pravdajući to među ostalim i mađarskim argumentima, kako je Ugarskoj dosta što mora izdržavati bansku Hrvatsku, pa ne želi još preuzeti zaostalu i pasivnu Dalmaciju.²⁰

Treba svakako zapaziti da *Srpski list (glas)* u velikoj mjeri pojednostavljuje sliku hrvatsko-srpskih odnosa u banskoj Hrvatskoj te u skladu s tim i mijene u tamošnjoj srpskoj politici. Iako pitanje odnosa Srba prema očuvanju hrvatske državno-pravne autonomije u historiografiji nije temeljito riješeno, njihovo držanje ne može se promatrati jednoznačno, kako to čini *Srpski list (glas)*. Naime, iako je srpska politika u načelu podržavala napore za očuvanjem hrvatske autonomije i provođenjem modernizacije, njezini primarni ciljevi bili su usklađivanje s politikom Srba u južnoj Ugarskoj i očuvanje srpske crkveno-narodne autonomije. Naravno, u svemu se ne smije zanemariti ni utjecaj Srbije čiji se ciljevi, usprkos suradnji sa Strossmayerom i Narodnom strankom 1867., nisu uvijek poklapali s ciljevima hrvatske politike. Srbija je u tom smislu nerado gledala na hrvatske težnje prema Bosni i Hercegovini, ali i na afirmaciju hrvatskog imena na području Trojedne kraljevine.²¹

Srpski list ponekad izražava i nepovjerenje prema Khuenu tvrdeći da Srbi ne dobivaju dovoljno ustupaka za svoju političku lojalnost. Smatra da “mršavi

¹⁷ “Sloga”, *Srpski list* 11/1888.

¹⁸ Martin POLIĆ, *Ban Dragutin grof Khuen Hedervary i njegovo doba*, Zagreb 1901., 75.-77.

¹⁹ M. ARTUKOVIĆ, *Ideologija hrvatsko-srpskih sporova*, 93.; N. RUMENJAK, “Nacionalni stereotipi”, 157.

²⁰ “Financije Hrvatske i Slavonije”, *Srpski list*, 14, 18/1884.

²¹ Srpska je politika, naime htjela stvoriti uvjete za “samostalni nacionalni razvitak” Srba u banskoj Hrvatskoj odnosno težila je za priznanjem nacionalne individualnosti te političke, zakonodavne, upravne, sudske i svake druge izjednačenosti s Hrvatima. Takva su nastojanja problematizirala pitanje odnosa državnog prava (koji su se u raznim kombinacijama sa prirodnim pravom koristili Hrvati) i prirodnog prava na kojem su inzistirali Srbi, a značili su zahtjev za paritetnu hrvatsko-srpsku podjelu državnog suvereniteta Trojedne kraljevine, što s hrvatske strane nije bilo prihvatljivo. Postojanje različitih interesa dovelo je do razdoblja suradnje

srpski zakon” nije dovoljan. Razmatrajući ovo pitanje glasilo Srpske stranke naglašava da položaj srpske crkveno-školske autonomije nije riješen ranije zbog nevoljkosti Hrvata da izađu u susret i najumjerenijim srpskim željama.²² Ovdje treba imati na umu da je pitanje položaja srpske crkveno-školske autonomije u banskoj Hrvatskoj bilo vrlo složeno. U njemu su se preplitali interesi ugarske vlade, hrvatske nagodbene autonomije, te posebni interesi Srba koji su crkveno-školskoj autonomiji htjeli dati i političko značenje. “*Srpski zakon*” tj. zakon od 14. svibnja 1887. uredio je to pitanje tako da su Srbi imali pravo, uz nadzor krune, samostalno rješavati crkveno-školske i zakladne poslove, tražiti pomoć zemaljske vlade za uzdržavanje vjerskih i prosvjetnih ustanova. Propisana je i ravnopravnost ćirilice s latinicom te je regulirana njezina javna upotreba. Zakon je, međutim, predvidio da vrhovni nadzor nad srpskom crkveno-školskom autonomijom, kao i u cijeloj Ugarskoj ima vlada u Budimpešti. Ovakvo rješenje predstavljalo je međutim kršenje autonomnih prava Hrvatske u bogoštovlju i školstvu pa je hrvatska opozicija ovaj zakon vidjela kao trojanskog konja protiv hrvatske autonomije. Pri tome treba imati na umu da su dva prethodna pokušaja zakonske regulacije ovog problema, Mažuranićev iz 1875. i Khuenov iz 1884., propali upravo zbog toga što nisu priznavali vrhovni nadzor ugarskog ministra predsjednika u tom pitanju već su ostajali u okvirima hrvatske autonomije i bili povjereni banu. No ni Mažuranić ni Khuen nisu prihvatili srpske želje za potpuno samostalnom crkveno - školskom autonomijom koja bi imala i političko obilježje.²³

Reagirajući na ovakvo zakonsko rješenje položaja srpske crkveno-školske autonomije *Srpski list (glas)* Khuenovoj Narodnoj stranci prigovara se da je Srbima obećavala sve i svašta, ali da je u stvarnosti ispunila tek manji dio srpskih zahtijeva. Mada nije u potpunosti zadovoljan postignutim, *Srpski list (glas)* u novim uvjetima smatra da se Hrvati ne trebaju bojati stvaranja “države u državi”. Naglašava, naprotiv, da će rješenje pitanja srpske crkveno-školske autonomije hrvatsku autonomiju samo učvrstiti. Ipak, u reakciji na niz članaka pod naslovom “Trojednica naša uzdanica” iz pera Mihaila Politadesančića, umjerenog srpskog političara iz južne Ugarske, donosi se sasvim drukčije stajalište. *Srpski list* odbija Politove pomirljive ideje o tome kako bi Srbi u banskoj Hrvatskoj najbolje zaštitili svoja prava podupirući očuvanje i učvršćenje njezine nagodbene autonomije. Obrazlažući razlog odbijanja takve ideje Bjelanović tvrdi da Hrvati “šuplju, mladu i slabiju hrvatsku misao” žele

odnosno sukoba što je ovisilo o situaciji odnosno o spletu političkih okolnosti. Utjecaj Srbije jasno je vidljiv 1861. kada je emisar srpske vlade Milovan Spasić srpskog zastupnika iz srijemske županije Jovana Živkovića pripremio za djelovanje u Hrvatskom saboru. Vasilije KRESTIĆ, *Istorija srpskog naroda*, peta knjiga, drugi tom, Beograd 1981., 142., 145.; M. GROSS, A. SZABO, n. dj., 150.-151., 182.-184.; M. GROSS, “Nacionalno integracijske ideologije od ilirizma do stvaranja Jugoslavije”, *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do 20. stoljeća*, Zagreb 1981., 175.-191.; Ljerka KUNTIĆ, “Hrvatski sabor i jugoslavenska ideja”, *Jugoslavenski historijski časopis*, 4/1969., 74.; Vera CILIGA, *Slom politike Narodne stranke*, Zagreb 1970., 25., 31.-46.

²² “Politovo drvo sloge”, *Srpski list*, 43/1887.; “O izborima u Hrvatskoj i Slavoniji”, *Srpski list*, 23/1887.; “Poslije izbora u Ugarskoj”, *Srpski list*, 28/1887.

²³ M. ARTUKOVIĆ, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova*, 109.-110., 113.-124.; ISTI, *Srbi u Hrvatskoj*, 225.-257.; M. GROSS, *Izvorno pravaštvo*, Zagreb 2000., 446.-447.

“nametnuti zreloj i snažnoj misli srpskoj”. Također smatra da Hrvati, iako nedovoljno snažni da opstanu, sami nisu zbog katoličkog vjerskog fanatizma i nacionalnog šovinizma spremni na sporazum sa Srbima. U skladu s tim *Srpski glas* često donosi tezu da se Hrvati ne bi trebali bojati srbizacije jer su ionako Srbi koje od ostalih Srba dijeli “prazno ime hrvatsko” koje je tek odraz stranačkih i vjerskih razmirica u srpskom narodu. Čak štoviše, Hrvatima se predlaže srbizacija kao jedini logični smjer povijesnog razvoja.²⁴ “Primajući dakle srpsko ime Hrvati ne bi u ovom slučaju ništa izgubili, već bi samo manjina pristala uz većinu, što biva obično gdje se iskreno radi o napretku”, naglašava *Srpski glas*.²⁵ U skladu s tim uzrok hrvatsko-srpskih sukoba se vidi u odbijanju Hrvata da prihvate srbizaciju, koju smatra jednim logičnim pravcem nacionalnog razvoja, odnosno u njihovoj ljubomori na vitalnost i snagu srpskog naroda.²⁶

Ipak, *Srpski glas* uočava i pritisak ugarske vlade kako na hrvatsku državno-pravnu, tako i na srpsku crkveno-školsku autonomiju. “Mađari obadvije autonomije zaista otančili” konstatira, komentirajući rezultate tog pritiska.²⁷

Usko u vezi s crkveno-školskom autonomiom je i pitanje javnog školstva. Potpora koju je Srpski klub pružao Khuenovoj Narodnoj stranci sa srpske strane često je obrazlagana i negativnim iskustvom koje su Srbi imali s banom Ivanom Mažuranićem koji je, kako smatra *Srpski list*, svojim školskim zakonom iz 1874. htio pohrvatiti Srbe.²⁸ Pri tome treba imati na umu da je Mažuranićeva liberalna reforma školstva izazvala mnoge kontroverze. Naime, pretvaranje škola iz konfesionalnih u javne izazvalo je negativnu reakciju ne samo Pravoslavne nego i Katoličke crkve. Nezadovoljstvo prve imalo je, pri tome, specifično obilježje. Srbi su, naime, na osnovu svoje tadicionalne crkveno-školske autonomije tražili da njihove škole ne budu pod državnim nadzorom. Kad to nije dopušteno, mnogi su među njima smatrali da je jedina svrha zakona da potkopa njihov nacionalni identitet. Ipak, hrvatski školski sustav, nakon Mažuranićeve reforme, osim što slijedi europsku praksu toga doba nastojao je i stvoriti prijateljske odnose sa Srbima koji su činili znatnu

²⁴ “Srpska rasprava u Zagrebu”, *Srpski list*, 15/1887.; “Trojednica naša uzdanica II”, *Srpski list*, 42/1887.; “Politovo drvo sloge”, *Srpski list*, 43/1887.; “Dvije autonomije I”, *Srpski glas*, 14/1888.; “Dvije autonomije II”, *Srpski glas*, 15/1888.; “Čist odgovor”, *Srpski glas*, 15/1889.

²⁵ “Vukov kovčežić II”, *Srpski glas* 41/1890.

²⁶ “Za jedinstvo”, *Srpski glas*, 8/1889. Nasuprot tome, može se reći da u prvim godinama samostalnog djelovanja srpskog nacionalnog pokreta dalmatinski narodnjaci prema Srbima, slično kao npr. *Obzor* u banskoj Hrvatskoj početkom XX. stoljeća, načelno, ne iznose netolerantna stajališta. Slično tome i usprkos često vrlo ostrim polemikama uvijek se ostavlja prostor za dogovor i suradnju na osnovi zajedničkih interesa, etničke srodnosti, ideologije jugoslavenstva (“bratska sloga”) i političkog hrvatstva, uz uvažavanje srpske etničke i vjerske posebnosti. “Rodić-Jovanović”, *Narodni list* 9/1881, “Branimo se”, *Narodni list* 63/1881.; “Bistrimo pojmove II”, *Narodni list* 75/1881.; N. RUMENJAK, “Nacionalna ideologija”, 219.-221.

²⁷ “Dvije autonomije II”, *Srpski glas*, 15/1888.

²⁸ “Čarkanje između Srba i Hrvata u Zagrebu”, *Srpski list*, 2/1885.; “Posljedice izbora u Ugarskoj”, *Srpski list*, 28/1887.

manjinu u Hrvatskoj. U skladu s tim škola je, osim podupiranja osnovnih hrvatskih nacionalnih ciljeva, nastojala da Srbi koji žive u Hrvatskoj budu lojalni građani. Pri tome je isticanje jezika kao središnjeg pitanja služilo kako za obranu hrvatskog identiteta od mađarizacije tako i kao zajednički nazivnik za kulturno i političko jedinstvo, ne samo Hrvata nego i svih južnih Slavena. S tim u vezi treba znati da je glavni tvorac reforme, Ivan Filipović, bio strastveni zagovornik južnoslavenskog jedinstva.²⁹ Sličan ideal su slijedili i gotovo svi autori školskih knjiga. Stoga su hrvatske knjige, kako za osnovnu tako i za srednju školu, donosile odmjerene prikaze Srba, odnosno njihovih kulturnih i vjerskih tradicija te su, ne zanemarujući vlastite tradicije, svojim sadržajem pridonosile južnoslavenskom kulturnom približavanju. Iznimka su bile školske knjige iz povijesti, koje su pokazivale suzdržanost prema južnoslavenskom jedinstvu i Srbima. Osim toga, izmjenama školskog zakona 1888. Khuen je Srbima učinio neke ustupke. Srpske škole su dobile poseban položaj, u odnosu na ostale javne škole. Stoga nije moglo biti ni govora o tome da je Mažuranićev školski sustav potiskivao i ugrožavao srpski identitet, odnosno da je težio hrvaćenju Srba. O tome svjedoče i brožani pokazatelji koji pokazuju da se početkom XX. stoljeća u odnosu na prošla razdoblja, udio hrvatskog i srpskog stanovništva u banskoj Hrvatskoj smanjio.³⁰

Ipak, srpske su težnje time bile samo djelomično zadovoljene jer srpske škole nisu bile pod vrhovnim nadzorom srpske crkveno-školske autonomije. Nemogućnost realizacije tih težnji rezultirala je jasno negativnim stajalištem prema Mažuraniću i nezadovoljstvom opsegom Khuenove pragmatične popustljivosti. U tom smislu srpske su pritužbe u pozadini imale jasno političko obilježje tj. težnju da se srpska crkveno-školska autonomija interpretira puno šire, tj. kao pravo da se na nekim hrvatskim područjima stvori srpska političko-teritorijalna autonomija.³¹

Srpski list pitanje srpske crkveno-školske autonomije i srpskih škola u banskoj Hrvatskoj koristi kao sredstvo za poticanje rasprave o školstvu u Dalmaciji. Pri tome se zalaže za primjenu sličnih rješenja i u Dalmaciji tj. stvaranjem "srpskih narodnih škola", izdvojenih iz obrazovnog sustava pokrajine. Svoje traženje opravdava tvrdnjom da školstvo u Dalmaciji kontrolira Narodna stranka tj. Hrvati koji se njime koriste za "pohrvaćivanje Srba". Tvrdi se čak da Narodna stranka, kroz zloupotrebu utjecaja u školskom sustavu, želi u Dalmaciji "nametnuti" hrvatstvo. Stoga *Srpski list* takve škole ne smatra "narodnim", nego bi, prema njegovu mišljenju tu osobinu imale upravo

²⁹ U tom smislu posebno je zanimljiva činjenica da je Ivan Filipović spadao među one koji su se, pred kraj aposolutizma, zalagali za zamjenu ilirskog imena srpskim. Uočavajući neizvodivost svojih namjera izražavao je nadu "da će nastati bolja vremena za srpstvo" pa će i on moći otvorenije progovoriti. M. GROSS, *Počeci moderne Hrvatske*, Zagreb 1985., 380.

³⁰ Charles JELAVICH, *Južnoslavenski nacionalizmi*, Zagreb 1992., 57.-58., 60.-64., 66., 109., 110.-113., 139., 143., 208.-209., 258. Godine 1840. u banskoj Hrvatskoj živjelo je 67,01% Hrvata i 31,41% Srba. Šezdeset godina kasnije, 1900., udio Hrvata smanjio se na 61,63%, a udio Srba na 25,52%. M. ARTUKOVIĆ, *Srbi u Hrvatskoj*, 284., 301.

³¹ M. ARTUKOVIĆ, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova*, 111., 113., 120., 123.-124.; N. RUMENJAK, "Nacionalna ideologija", 223.-225., 240.

posebne srpske škole sa “*savjesnim učiteljima*”.³² S tim u vezi se naglašava “nametanje” hrvatskih knjiga u školama u Dalmaciji te nastojanje Mihovila Pavlinovića da istim knjigama “nametne” hrvatsko državno pravo nasuprot prirodnom pravu koje zastupaju Srbi.³³ Posebno se ističu gimnazije koje su, kako piše *Srpski list*, “podložne hrvatskim nepravilnostima i neredu” i gdje se umjesto podučavanja širi propaganda hrvatskog državnog prava i kvari djecu. Iz takve ocjene *Srpski list* izuzima gimnaziju u Zadru,³⁴ što svakako može povezati s tadašnjom srpsko-autonomaškom suradnjom.

Ipak, *Srpski list* smatra da će srednjoškolci, kad dođu na sveučilišta, uvidjeti da hrvatstvo nije državni ideal nego politikantstvo. Oni će tada, kaže, prihvatiti gledište Srpske stranke o primatu ideje narodnosti, nad idejom državnog prava.³⁵ Stoga donosi poziv dalmatinskim studentima da ne idu studirati na Sveučilište u Zagrebu. Naglašava se da tu nema “obrazovanja koje će srušiti predrasude, posebno popovske”. Smatra da se studentima iz Dalmacije tamo nudi hrvatsko-državno pravo, “popovska propaganda” i “kvarenje srpskog jezika”. Sve to, prema mišljenju *Srpskog lista* Srbima “ubija narodni duh” kojeg su baštinili samim svojim srpskim etničkim podrijetlom. Stoga se studentima iz Dalmacije predlaže nastavak dotadašnje prakse studiranja u inozemstvu tj. odlazak “na strana sveučilišta gdje ima znanosti”. Pri tome se posebno akcentira Beograd te sveučilišta u Rusiji koja se nazivaju “narodnim gnijezdom”. U tom smislu posebno je karakteristična preporuka da se od odnarođenja u drugom, stranim, sveučilišnim sredinama štite čitanjem srpskih narodnih pjesama.³⁶ Valja spomenuti da slično negativno stajalište o Sveučilištu u Zagrebu donosi i srpski tisak u banskoj Hrvatskoj. Arogantno se, naime, objašnjava da srpska mladež, kojoj to mogućnosti dopuštaju, studira u inozemstvu i zaobilazi Zagreb kao neugledan centar u kojem studira samo sirotinja.³⁷

Ipak, Srpska stranka o Khuenu donosi, barem i neizravno, i neka negativna stajališta. Osim reakcija na spomenuti *Srpski zakon*, te prigovor na nedovoljne ustupke Srpskom klubu Save Bjelanovića 1889 u Dalmatinskom saboru, napadajući Narodnu stranku i Hrvate za manipuliranje izborima, kaže da i Khuen u banskoj Hrvatskoj provodi slična nasilja.³⁸

³² “Memorandum Srpskog kluba”, *Srpski list*, 11/1888.; “Srbima uoči izbora-posljednja riječ”, *Srpski list*, 20/1885.; “Na čemu smo u Dalmaciji”, *Srpski list* 2/1885.

³³ “Srpske škole i hrvatske školske knjige u Bosni i Hercegovini”, *Srpski list* 11/1884.; “Srpske želje pred Hrvatima”, *Srpski list* 30/1884.

³⁴ “Srednje škole”, *Srpski list*, 31/1885.

³⁵ “Srednje škole”, *Srpski list*, 31/1885.

³⁶ “Hoćemo li u Zagreb”, *Srpski list*, 33/1884.; “Balkanska Toskana”, *Srpski list* 45/1884.

³⁷ M. ARTUKOVIĆ, Srbi u Hrvatskoj, 263.

³⁸ *Brzopisna izvješća Dalmatinskog sabora*, 1889., 240.

Srpski list (glas) o J. J. Strossmayeru

Josip Juraj Strossmayer, đakovački biskup, političar, mecena, te osoba sa značajnim društvenim vezama u Hrvatskoj i izvan nje, bio je jedna od najznačajnijih figura u Hrvatskoj u drugoj polovici XIX. stoljeća. U politici je posebno aktivan 60-ih i 70-ih godina kada se, skupa s prijateljem i suradnikom Franjom Račkim, borio za poboljšanje položaja Hrvatske. Isprva je to htio postići federalizacijom Habsburške monarhije, a kasnije stvaranjem federalne zajednice južnih Slavena. U jednom i u drugom rukovodio se idejom jugoslavenstva, koju je već krajem 1850-ih formulirao Rački. Bila je riječ o pokušaju hrvatskog oslanjanja na slavenstvo odnosno jugoslavenstvo koji su trebali poslužiti kao brana protiv gubitka hrvatske tradicije i protiv premoći tuđih kultura. Uz to, u ovom su razdoblju Strossmayer i Rački bili formulatori europske tendencije liberalnog katolicizma u Hrvatskoj. Krajem 70-ih godina, pod utjecajem promjena vanjsko-političkih okolnosti Strossmayer i Rački revidiraju koncepciju jugoslavenstva. Priklanjaju se ideji trijalizma i pokušaju okupljanja hrvatskih zemalja u Monarhiji. Tijekom 80-ih godina Strossmayer se s posebnim žarom posvetio ideji približavanja kršćanskih crkava koje je, na osnovi teološko-eklezioloških argumenata, smatrao neophodnim. U tom smislu posebnu je sklonost pokazivao Pravoslavnoj crkvi čije se učenje, smatrao je, u bitnim elementima ne razlikuje od učenja Katoličke crkve. Uzrok raskola među njima nalazio je u sasvim necrkvenim razlozima tj. u neopravdanom nastojanju Carigrada da postigne prvenstvo nad Rimom. Taj "grčki raskol" Strossmayer je htio otkloniti među slavenskih naroda, na osnovi ćirilometodske tradicije i angažmanom Rusije. Pri tome je, sjedinjenje crkava trebalo biti ostvareno međusobnim ustupcima, koji bi omogućili da se postigne zajedništvo. U tom smislu posebno je karakteristična njegova suradnja s ruskim filozofom i teologom Vladimirom Solovjevim, koji je vlastitim promišljanjem došao do ideja sličnih Strossmayerovim. No ovo Strossmayerovo nastojanje izazvalo je velike nesuglasice. Za temu koja se ovdje razmatra posebno je važno spomenuti da je ovu Strossmayerovu djelatnost pravoslavci nisu odobrali. U tom smislu negativan odnos je iskazivala SPC, ali i srpski političari, jer su u svemu vidjeli pokušaj hrvaćenja i katoličenja.³⁹

Upravo se u reakcijama na ovaj aspekt biskupova djelovanja pokazivao negativan odnos Srpske stranke u tadašnjoj Dalmaciji prema njemu. *Srpski list (glas)* Strossmayera ponajprije vidi kao propagatora pokatoličenja pravoslavnih Slavena, pa tako i Srba. Smatra ga i poglavarem "austrijske-katoličke propagande" te ističe da Strossmayera zastupa "novi katolički panslavizam" protiv ruskog panslavizma. Cilj mu je, kako smatra *Srpski list*, uz pomoć ćirilometodskog pokreta Vatikanu podrediti pravoslavne Slavene koji su se sami i uz pomoć Rusije izborili za vlastitu slobodu. U skladu s tim mu pripisuje vjer-

³⁹ M. GROSS, *Počeci moderne Hrvatske*, 393., Vladimir KOŠČAK, *J. J. Strossmayer, Franjo Rački, Politički spisi*, Zagreb 1971., 10.-12., 74.-81.; J. ŠIDAK, M. GROSS, I. KARAMAN, D. ŠEPIĆ, n. dj., 132.-136.; Mario STRECHA, *Katoličko hrvatstvo*, Zagreb 1997., 57.; Jure KRIŠTO, *Prešućena povijest*, Zagreb 1994., 100.-103.; Antun ČEČATKA, *Viđenje crkve J. J. Strossmayera (1815.-1905.)*, Đakovo 2001., 257.-269., 270.-279.

sku netoleranciju koja ometa slogu među Slavenima u Austro-Ugarskoj monarhiji, a i šire. U Strossmayerovu zalaganju za zbliženje vjera vidi se nastojanje da se pravoslavni Slaveni podvrgnu papi i Katoličkoj crkvi. U tom kontekstu i Strossmayerovo zalaganje za vjersko i političko izmirenje Hrvata i Srba smatra se pokušajem katoličenja i unijačenja Srba. Za Strossmayerova nastojanja stoga se kaže da su za Slavene opasna isto kao i islamizacija u prošlosti.⁴⁰

Sava Bjelanović, u svom polemičkom spisu "Don Miho na braniku" ipak zapaža da Strossmayer nije oduvijek bio takav. Ističe da je Strossmayer nekad bio biskup koji je odvajao vjeru od politike i koji je među protestantima i pravoslavicima bio poznat po svojoj toleranciji. Prema Bjelanovićevu mišljenju Strossmayer je kasnije počeo preplitati vjeru i politiku i tražiti od svih Slavena da postanu katolici. *Srpski list (glas)* u tom smislu smatra da je on od Jugoslavena postao "katoličko-austrijski-panslaven" koji provodi katoličku vjersku propagandu. U Strossmayerovu djelovanju *Srpski list* vidi osim vjerskih, i političke elemente koje također smatra opasnim za pravoslavne Slavene i njihov "narodni duh". Smatra da je Strossmayer "Hrvate podredio vjeri" te da su on i Starčević zajedno Hrvate "opojili" vjerskom odnosno "velikohrvatskom" mržnjom prema Srbima. Za Strossmayerovu djelatnost na kulturnom polju *Srpski list* također ističe da je nadahnuta vjerskim duhom te kaže da je usmjerena prema ostvarivanju ciljeva katoličke vjerske propagande. Od kulturne djelatnosti u takvom duhu, smatra *Srpski list*, Hrvati nemaju nikakve koristi. Osvrćući se na Strossmayera u prilici obilježavanja 50-godišnjice njegova svećenstva *Srpski glas* ističe da je krajnji cilj njegove politike iskorjenjivanje Srba.⁴¹

Treba svakako zapaziti da odnos *Srpskog lista* prema Strossmayeru u velikoj mjeri podsjeća na odnos prema Mihovilu Pavlinoviću. I jednog i drugog uzima se kao simbol hrvatskog "klerikalizma" i nacionalno netolerantne politike. *Srpski glas* čak uočava vezu među njima tj. ističe da je Pavlinović "potekao od Strossmayera", koji je "zaslužan za njegovo blagostanje" te da i jedan i drugi u svojim gledanjima stavljaju vjeru prije narodnosti.⁴²

Ipak, odnosi između Pavlinovića i Strossmayera nisu bili tako jednoznačni kakvim ih predstavlja *Srpski list (glas)*. Pavlinović je zaista spadao u uzak krug crkvenih osoba u Hrvatskoj, s kojima je Strossmayer posebno surađivao. Povezivalo ih je zajedničko stajalište o položaju i ulozi Crkve te ljubav prema glagoljaškoj i ćirilometodskoj baštini te biskupova pomoć *Narodnom listu* koja je dolazila Pavlinovićevim posredovanjem. No među njima su postojale

⁴⁰ "Okružnica i hodočašće", *Srpski list* 21/1881.; "Vatikan i Bosna", *Srpski list* 14/1882.; "Nećemo u Velehrad", *Srpski list*, 9/1885.; "Hiljadu godina Metoda. Zabrana u Zadru", *Srpski list*, 14/1885.; "Da se razumijemo", *Srpski list* 18/1886.; "Odgovor Jovi Sundečiću", *Srpski list*, 21/1886.

⁴¹ S. BJELANOVIĆ, n. dj., 16.; "Balkanska Toskana", *Srpski list* 45/1884., "Radi bistrenja II", *Srpski list* 5/1885., "Na jedno otvoreno pismo", *Srpski list* 42/1885., "Trojedinica naša uzdanica II", *Srpski list* 42/1887., "Vukov kovčežić II", *Srpski list* 41/1890., "Riječi jednog Hrvata s one i s ove strane Velebita", *Srpski glas* 40/1889.

⁴² "Vjera, narodnost i naši odnošaji", *Srpski list* 17/1881.; "Na jedno otvoreno pismo", *Srpski list* 42/1885., "Pabirci", *Srpski list* 32/1885., "Don Mihovil Pavlinović", *Srpski list* 11/1886., "Još koju za istinu", *Srpski glas* 27/1888.

i razlike. Strossmayer je prilikom sukoba u Narodnoj stranci u Dalmaciji 1872. i 1873. stao na stranu Klaića i nije podržao Pavlinovićevo nastojanje da Narodnoj stranci nametne svoja kulturno-vjerska gledišta. Razlike su posebno vidljive u pitanju Bosne i Hercegovine gdje je Pavlinović bio za njezinu okupaciju od strane Austro-Ugarske dok se Strossmayer s Račkim tome protivio. Na isti način Strossmayer nije odobravao Pavlinovićevu oštrinu i polemičnost prema Srbima.⁴³

Stoga treba reći da se stajalište *Srpskog lista (glasa)* ponajprije zasnivalo na tvrdnji kako Pavlinovića i Strossmayera povezuju “klerikalna” i “šovinistička”, antisrpska stajališta. Biskupovu potporu *Narodnom listu* i Narodnoj stranci u Dalmaciji *Srpski list* sagledava u kontekstu prethodno spomenute tobožnje Pavlinovićeve “*koristoljubivosti*” te nastojanja da se “*pokatoliči*” i “*pohrvati*” Srbe u Dalmaciji. Istovremeno, sasvim se zanemaruje postojanje razlika među njima.

Srpski list (glas) o Stranci prava

Stranka prava je u banskoj Hrvatskoj krajem 70-ih i tijekom 80-ih godina XIX. stoljeća doživljavala svoj vrhunac. To je doba kad stranka, nakon dugog razdoblja mirovanja, uz prešutno Starčevićovo odobravanje ulazi u politički aktivnije razdoblje. Tu novu pravašku politiku provodili su Fran Folnegović, Hinko Hinković, Erazmo Barčić i još neki tadašnji pravaški prvaci koji su za razliku od Starčevića pravaške ideale nastojali ostvariti sudjelovanjem u dnevno-političkoj praksi. Takvo je usmjerenje dovelo do toga da su pravaši, nakon izbora za Hrvatski sabor 1884., postali najjača oporba mađaronskom režimu u banskoj Hrvatskoj. Kraj 70-ih godina donio je i preokret u vanjskopolitičkoj orijentaciji stranke. Budući da se Starčevićeva i Kvaternikova vjera u pomoć Francuske izjalovila, pogledi stranke su se počeli okretati prema Rusiji. Nadali su se da bi Rusija, u svom suparništvu s oslabljenom Austro-Ugarskom, mogla pomoći ostvarenju samostalne Hrvatske. To je, tijekom 80-ih, dovelo do “rusofilske” faze u pravaškoj politici. U tom kontekstu je srpsko-bugarski rat 1885. probudio nadu da se sprema odlučna ruska akcija protiv Monarhije. Smatralo se, naime da je iza Bugarske u tom ratu stajala Rusija, što je, s obzirom na to da je Srbija bila pod utjecajem Austro-Ugarske, pojačalo hrvatsko-srpski sukob. Ipak, opće obilježje pravaške politike u ovom razdoblju je i popuštanje antisrpsstvu. To usmjerenje navijestio je već 1879. članak “*Fiat lux*” Hinka Hinkovića koji je pod utjecajem Mihovila Pavlinovića dopustio mogućnost priznavanja srpskog etničkog imena na hrvatskom državno-pravnom području, uz uvjet da Srbi budu “sviesni državljani hrvatski”. Riječ je naime o tome da je Pavlinović Hrvate i Srbe, općenito, još od druge polovice 60-ih godina počeo razlikovati po povijesti, državnoj ideji,

⁴³ M. GROSS, A. SZABO, n. dj., 452.; M. GROSS, *Izvorno pravaštvo*, 662., 670.-671.; Trpimir MACAN, *Mihovil Klaić*, Zagreb 1980., 214. –217.; Dragutin PAVLIČEVIĆ, “Mihovil Pavlinović u istočnom pitanju i Bosansko-hercegovačkom ustanku (1860-1878.)”, *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, Zagreb, Makarska 185.-203.; Marin PAVLINOVIĆ, *Povijest, ljudi, istina*, Zagreb 1978., 17.-18.

vjeri, kulturi, civilizaciji i pismu. Premda nevoljko, prihvaća da se pravoslavni stanovnici u Hrvatskoj osjećaju Srbima. Priznaje im sve etničke, vjerske i kulturne posebnosti, ali od njih traži da budu "politički Hrvati" koji će se zajedno s Hrvatima boriti za prava Hrvatske. Blaže stajalište prema Srbima dijelom je i rezultat nade da bi pobjeda Radikalne stranke u Srbiji mogla utjecati na prestanak prorežimske politike Srba u banskoj Hrvatskoj. U Dalmaciji se uvjeti za razvoj pravaštva stvaraju tek nakon odvajanja Srba iz Narodne stranke (1880.) i završetka narodnog preporoda (1882.). Ipak, tijekom 80-ih godina pravaštvo u Dalmaciji još je uvijek povremena pojava. Jača tek 90-ih kada je postalo jasno da Narodna stranka ne može spriječiti gospodarsku stagnaciju pokrajine.⁴⁴

U svom bavljenju Strankom prava *Srpski list (glas)* se najčešće izruguje pravaškom državno-pravnom programu smatrajući ga nemogućim i fantastičnim. Komentirajući pravaško protivljenje Hrvatsko-ugarskoj nagodbi kaže da je mogućnost njezinog otkazivanja jednako fantastična kao i pokušaj da se skoči s tornja crkve svetog Stjepana u Beču, a da se pri tome ne slomi vrat. Ismijava također i poznatu Starčevićovu poličku dogmu o potrebi dogovora Hrvata s hrvatskim kraljem. *Srpski list* ističe da hrvatski kralj ne postoji, nego da je riječ o austrijskom caru i ugarskom kralju. U skladu s tim, vođa Srpske stranke Sava Bjelanović ističe da ne postoji ni hrvatska državnost te da u skladu s tim pojam "političkog hrvatstva" shvaćen kao hrvatsko državljanstvo bez obzira na vjersku i etničku pripadnost nema smisla. Stoga on odbacuje i pomirljiviji pravaški ton oličan u već spomenutom članku "Fiat lux", naglašavajući da iza poziva Srbima da budu "sviesni državljanin hrvatski" stoji "ludi ponos, koji u ozbiljnom svijetu bruku izaziva" jer bi, prema pisanju *Srpskog lista*, za ostvarenje pravaškog programa trebalo promijeniti i međunarodnu konstelaciju snaga, za što Hrvati nemaju snage, a ni pravaški prvaci nemaju političku vještinu kao ujedinitelji Njemačke i Italije Bismarck i Cavour. Upravo zbog toga, smatra se, pravašima ne preostaje ništa drugo nego vika i psovanje.⁴⁵ U tom smislu *Srpski list (glas)* posebnu pozornost daje na djelovanju Davida Starčevića, koji je u to doba bio jedna od najistaknutijih figura ne samo Stranke prava nego i čitave opozicije u banskoj Hrvatskoj. Njegovu se djelatnost vidi tek kao političku huku koja Hrvatima ne donosi ništa korisno, a *Srpski list* ga ironično prikazuje kao "najmlađeg proroka austro-katoličkog-panslavističkog hrvatstva".⁴⁶ Ovdje na umu treba imati specifičan stil tadašnje pravaške propagande. Djelatnost pravaša u nagodbenom se razdoblju svodila se na prosvjede protiv nezakonitosti i štetnih postupaka. Oštrim riječima, sarkazmom i grubim izrazima Starčević i pravaši su žigosali tadašnje stanje. Posebno je karakteristično da su zastupnici Stranke

⁴⁴ M. GROSS, *Izvorno pravaštvo*, 354., 374.-375., 378., 547., 564.-569., 658.-688.; N. STANČIĆ, *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji*, Zagreb 1980., 332.-334.; Mihovil Pavlinović i *Hrvatski razgovori*, pogovor, Zagreb 1994., 316.

⁴⁵ "Šala program", *Srpski list* 9/1884.; "Starčevićanstvo II", *Srpski list* 36/1884.; "Starčevićanstvo III", *Srpski list* 37/1884.; S. BJELANOVIĆ, n.dj., 113.; "Adresa Starčevićeve stranke", *Srpski list* 42/1884.

⁴⁶ "Hrvatski najmlađi prorok", *Srpski list* 1/1885.

prava u Saboru, zaštićeni saborskim imunitetom, govorili “kroz prozor” i tako iznosili stajališta svoje stranke koja zbog cenzure nisu mogli iznositi u tisku. Pri tome se u saborskom razdoblju od 1884. do 1887. posebno isticao David Starčević koji je u svojim govorima vrlo oštro interpretirao načelna stajališta svoga strica. To je, uz odobravanje pravaških zastupnika i pljesak na galerijama, stvorilo ozračje neprekidne graje i galame u Saboru, ali i pripomoglo širenju pravaške propagande u šire slojeve.⁴⁷

U tom smislu *Srpski list* zapaža da Stranka prava u svojoj propagandi koristi socijalna pitanja te zavisnost Hrvata o Mađarima, tj. loš položaj Hrvatske u nagodbenom okviru. Ne propušta primijetiti i pravašku “rusofilsku” epizodu i popuštanje pravaškog antisrpstva. Pri tome zaključuje da promjena u držanju pravaša prema Rusiji i prema Srbima pokazuje da Hrvati napuštaju svoje inzistiranje na državnom pravu.⁴⁸

Srpski list se posebno osvrće na “veleizdajničku” adresu Stranke prava iz 1884. Osim tvrdnje o nerealnosti pravaških gledišta, s obzirom na unutrašnje stanje u Monarhiji i raspored snaga u Europi, *Srpski list* vrlo oštro reagira na zahtjev za sjedinjenjem Dalmacije s banskom Hrvatskom. Taj se pravaški zahtjev vidi “kao djelo skrajnje pohlepe, bezobzirnog nametanja i otimanja”. Podrobnije objašnjavajući to stajalište, zastupnik Srpske stranke u Dalmatinskom saboru Ignac Bakotić ističe “ravnopravnost” Dalmacije i banske Hrvatske te naglašava povijesnu i državno-pravnu posebnost Dalmacije na koju se, kako tvrdi, bez nasilja ne može primijeniti hrvatsko državno pravo. U tom smislu zaključuje da je “Hrvatska preko Velebita” i da “Hrvati nisu gospodari Dalmacije”, koja ima svoju posebnost. Slično tome, vođa Srpske stranke Sava Bjelanović odbija pripadnost Dalmacije Hrvatskoj, budući da smatra da hrvatske države nema. U pozadini ovako oštrog protivljenja sjedinjenju Dalmacije s banskom Hrvatskom, kao i suradnje s dalmatinskim autonomašima na toj osnovi, nazire se krajnji cilj Srpske stranke: “Rezerviranje Dalmacije za buduću zajednicu srpskih zemalja”.⁴⁹

S druge strane Stranku prava se vidi i kao “klerikalnu”. Pripisuje joj se nesvjesno služenje austrijskoj katoličkoj propagandi i napuštanje liberalizma. Zamjera joj također i odnos prema Bosni i Hercegovini koje su, smatra, isključivo srpske zemlje. Uz to se ističe da su pravaši nadahnuli Hrvate velikohrvatstvom i mržnjom prema Srbima.⁵⁰

⁴⁷ M. GROSS, *Izvorno pravaštvo*, 360., 363., 365., 419.-421.

⁴⁸ “Starčevićanstvo II”, *Srpski list* 36/ 1884.; “Da se razumijemo”, *Srpski list* 1/1887.

⁴⁹ “Adresa starčevićeve stranke”, *Srpski list* 42/1884.; *Brzopisna izvješća Dalmatinskog sabora*, 1883., 70.-71., 76., 236.; Isto, 1887., 397.-402.; T. RAJČIĆ, “Odnos Srpskog lista (glasa) prema autonomašima”, 375.-388.; N. STANČIĆ, “Program Mihovila Pavlinovića iz 1869. godine”, *Historijski zbornik*, 23-24/1970.-1971., 124.-125.

⁵⁰ “Hrvatski najmlađi prorok”, *Srpski list* 1/1885.; “Sv. Ćiril i Metod”, *Srpski list* 3/1885.; “Vukov kovčez”, *Srpski glas* 41/1890. Tvrdnju o hrvatskom “klerikalizmu” treba svakako promatrati kao jedno od općih mjesta srpske nacionalne ideologije. No, osim toga, ovo stajalište svjedoči i o karakteru srpskog nacionalnog pokreta u tadašnjoj Dalmaciji. Naime, religijski element tj. definicija srpstva kroz pravoslavlje, među dalmatinskim Srbima je igrao veliku ulogu bez obzira na to što su Sava Bjelanović i Srpska stranka tu sliku nastojali izmijeniti inzistiranjem

Osvrćući se na pravaštvo u Dalmaciji *Srpski list* ističe da su pristalice Ante Starčevića ovdje "pristojniji" od onih u banskoj Hrvatskoj. Ipak, ironično konstatira da su i jedni i drugi u biti isti jer žele "Hrvatsku do Afrike" tj. Veliku Hrvatsku. *Srpski list* donosi i podatke o pravaškoj propagandi u Dalmaciji. Kao organizatore te propagande navodi čitav niz imena čije društveno podrijetlo odgovara onoj propagatora pravaštva u banskoj Hrvatskoj. Riječ je naime o učiteljima, profesorima, trgovcima i liječnicima. Sličan je i način na koji propagiraju pravaške ideje: pjevanjem pravaških pjesama, za koje *Srpski list* kaže da izazivaju Srbe, te širenjem starčevićanskih šesira i slika prvaka Stranke prava. Vođa Srpske stranke Sava Bjelanović u saborskim raspravama ističe da pravaške ideje u Dalmaciju donose pridošli srednjoškolski profesori, a Đuro Vukotić, zastupnik Srpske stranke iz Boke, kaže kako je urednik *Narodnog lista* Juraj Biankini pristalica pravaštva i da u Saboru provodi ostracizam protiv srpskog imena.⁵¹ U tom smislu valja imati na umu da je Juraj Biankini nakon smrti Mihovila Pavlinovića predvodio unutrašnju opoziciju oportunističkoj politici Narodne stranke. Nakon neuspjelog kompromisa 1889. on je radikalno krilo stranke 1892. odveo u secesiju u smjeru pravaštva.

Za osvjetljavanje odnosa *Srpskog lista (glasa)* prema Stranci prava posebno je zanimljivo zapažanje *Narodnog lista*, koji tvrdi da je upravo pravaštvo jedina prava konkurencija političkom stilu Srpske stranke. Narodnjačko glasilo ističe da se *Srpski list* "obara na pravaše jer su samo oni smetnja njegovu liberalnom lovu na mlade duše".⁵²

U tom smislu treba zapaziti da je pravaško isticanje ekskluzivne hrvatske nacionalne ideologije te inzistiranje na doslovno shvaćenom liberalizmu bilo nalik obrascu po kojem je Srpska stranka formulirala i širila svoje ideje. To, kao i činjenica da je pravaška propaganda bila usmjerena ponajprije na školsku i sveučilišnu mladež, bilo je posebno opasno za Bjelanovićevu namjeru da pod zastavom liberalno shvaćenog srpstva okupi što više pripadnika katoličke inteligencije i na taj način preokrene nacionalne integracijske procese u tadašnjoj Dalmaciji.⁵³ Osim toga treba imati na umu da je osnovica za kasniji jači razvoj pravaštva u Dalmaciji bila sve očitija neučinkovitost oportunističke politike Narodne stranke koju je kritizirala i Srpska stranka, napadajući ustrajno narodnjačku politiku, kako onu u Beču tako i onu u Dalmaciji. Ovdje, naravno, treba naglasiti da se dalmatinsko pravaštvo ponešto razlikovalo od pravaštva u banskoj Hrvatskoj. To se ponajprije odnosi na Prodanov "kleri-

na Karadžićevoj postavci o "Srbima triju vjera". U tom smislu isticanje "klerikalnosti" i "vjerskog fanatizama" Hrvata predstavlja refleks nepovjerenja pravoslavnih konzervativaca prema hrvatskom katoličanstvu, ali i želju radikalno-liberalne struje u Srpskoj stranci da se za srpstvo pridobiju i katolici. N. STANČIĆ, *Hrvatska nacionalna ideologija*, 260.; T. RAJČIĆ, "Neka zapažaja", 271.

⁵¹ "Naši dopisi", *Srpski list* 28, 31/1884.; "Starčevićanstvo I", *Srpski list* 35/1884.; "Domaće", *Srpski list*, 24/1885.; "Naši dopisi", *Srpski list* 36/1886.; "Naši dopisi", *Srpski list* 23/1887.; Brzopisna izvješća Dalmatinskog sabora, 1885., 231.-232.; Isto, 1890., 533.

⁵² "Bizantinizam", *Narodni list* 75/1883.

⁵³ "Naš program", *Srpski list* 1/1880.; S. MATAVULJ, n. dj., 37.

kalizam”, ali i na činjenicu da pravaštvo u Dalmaciji nije odbacivalo sasvim jugoslavističku tradiciju Strossmayera i Račkog.⁵⁴

U tom smislu treba reći da je pravaška propaganda, koju 80-ih godina *Srpski list (glas)* vidi gotovo posvuda, bila konkurencija ideologiji Srpske stranke bez obzira na činjenicu da Stranka prava u tadašnjoj Dalmaciji nije postojala kao organizirana politička snaga.

Zaključak

Osvrćući se tijekom 80-ih godina XIX. st. na hrvatsku politiku u banskoj Hrvatskoj *Srpski list (glas)* je najviše pozornosti posvećivao banu Khuenu i njegovoj mađaronskoj Narodnoj stranci, u sklopu koje je djelovao i Srpski klub. *Srpski list (glas)* pri tome ističe da Srbe s Khuenom povezuje jasna politička računica tj. da pomaganjem bana Khuena Srbi učvršćuju svoj položaj u banskoj Hrvatskoj. Tu je u prvom redu riječ o zakonskom definiranju crkveno-školske autonomije, ali i o ustupcima koje je Khuen Srbima učinio izmjenom školskog zakona 1888. U tom smislu *Srpski list (glas)* Khuenuv politiku vidi kao uspješno ostvarenje hrvatsko-srpske “pragmatične sloge”, modela koji priželjkuje i u Dalmaciji. Zbog toga odnos Srpske stranke prema Khuenu u mnogome podsjeća na njezin jednako pragmatični odnos prema autonomašima. Naime, iako nije sasvim zadovoljan Khuenom *Srpski list (glas)* smatra da je on za Srbe u banskoj Hrvatskoj “manje zlo” nego tamošnja hrvatska opozicija. Nedemokratsku i nasilnu bit Khuenova sustava, tijekom 80-ih godina iznosi samo jedanput i to posredno. Stoga se može reći da je *Srpski list (glas)* zadovoljan Khuenovom politikom i da je smatra korisnom za srpske interese jer njezin smjer podupire zahtjev “sticanjem narodne i političke važnosti” Srba u banskoj Hrvatskoj.

Prema Strossmayeru *Srpski list (glas)* ima dosljedno negativno stajalište. Slično kao i u slučaju Mihovila Pavlinovića u Dalmaciji, njegova se gledišta smatraju opasnim za Srbe, jer ih, tvrdi se, nastoji “pokatoličiti” i “pohrvatiti”.

Negativno stajalište *Srpski list (glas)* ima i prema Stranci prava. No, za razliku od odnosa prema Strossmayeru, pravaše i njihov program se ismijava i predstavlja kao nastojanje neozbiljnih ekstremista. Ipak, pravaška je propaganda, zbog isticanja apsolutnog liberalnog načela i usmjerenosti prema mladeži predstavljala ozbiljnu konkurenciju ideologiji Srpske stranke u tadašnjoj Dalmaciji.

Na kraju treba istaknuti da stajalište *Srpskog lista (glasa)* prema najistaknutijim političkim snagama u banskoj Hrvatskoj proizlazi iz programa Srpske stranke koji se može nazvati velikosrpskim i iz kojeg proizlazi pragmatična težnja za ostvarenjem što jačeg etničkog, kulturnog ali i političkog položaja Srba.

Budući da je, prema mišljenju *Srpskog lista (glasa)*, samo Khuen u tom smislu nešto nudio, isključivo je on prikazivan u pozitivnom svjetlu.

⁵⁴ Mirjana GROSS, *Izvorno pravaštvo*, 259.-263.

SUMMARY

SRPSKI LIST (GLAS) [SERB NEWSPAPER (VOICE)] ON CROATIAN POLITICS IN CIVIL CROATIA DURING THE 1880S

This article analyzes *Srpski list* [Serb newspaper], the organ of the Serb Party in Dalmatia during the time of Austrian rule. The newspaper was printed in Zadar until 1904. In 1884 it changed its name to *Srpski glas* [Serb voice]. This newspaper systematically represented the program of the Serb Party, which was active in the “awakening and nurturing of Serb national consciousness.” The author researches the relation of the *Srpski list (Glas)* to other Croatian parties and comes to the conclusion that it represented the pragmatic politics of seeking an ally among in authorities who supported the concept of limiting Croatian autonomy within the Habsburg Monarchy. At the same time, the *Srpski list* criticized Croatian parties which tended toward the greater state autonomy of the Croats.

Key words: *Srpski glas* (Serb newspaper), Dalmatia, Croatia, Serbs, Croats, Habsburg Monarchy